ਡਰਾਮੇ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ

—ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੱਧੂ

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗੀ 'ਚ ਪੈਰ ਧਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਪਹਿਲੀ ਵਲੈਤ ਫੇਰੇ ਵੇਲੇ ਕਹੀ ਸੀ, 83 'ਚ। ਅਠਾਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, 54 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਲੋਕ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਮਾਣ ਸਤਿਕਾਰ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਮਾਇਆ, ਫਿਰ ਪੂਰੀ ਤਨ-ਦੇਹੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ; ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ। ਬੜੇ ਮੁਲਕਾਂ 'ਚ ਇਹ ਪਾਪੂਲਰ ਹੋਏ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਥੀਆਂ ਹੁਸੈਨੀਵਾਲੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਰਾਹ 'ਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਿਲੇ ਪਿਆਰ-ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭਾਬੀ ਜੀ ਬਹੁਤ ਰੋਏ, ਕਹਿੰਦੇ : ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਏਨੇ ਮਹਾਨ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਏਨਾ 'ਕੱਠ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਾਸ਼ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਭਾਅ ਜੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ : ਭਾਅ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਫ਼ਿਨੋਮਨਾ ਨੇ। ਏਦਾਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਬੜਾ ਕੁਝ ਛੱਡ ਗਏ ਨੇ। ਨਾਟ ਕਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ। ਅਮੀਰ ਵਿਰਾਸਤ ਦੀ ਪੈੜ। ਸਾਹਿਤਕ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ। ਜਿਹਦੀ ਨਿਰਖ-ਪਰਖ ਹੁੰਦੀ ਰਹੇਗੀ।

ਬਾਬੇ ਬੋਹੜ, ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਸੂਹੇ ਸੂਰਜ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ, ਪੇਂਡੂ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ੈਕਸ਼ਪੀਅਰ, ਸੂਰਮੇ ਨਾਟਕਕਾਰ, ਨੁਕੜ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਿਤਾਮੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗ਼ਰੀਬ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ, ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੂਹੇ ਸੂਰਜ, ਲੋਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਰਗੇ ਲਕਬਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਏਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣੀ ਨਾਂ ਮਿਲੇ ਹੋਣਗੇ। ਜੇ ਕੁਝ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਨਿਭਿਆ, ਤਾਂ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਾਂ ਭਾਅ ਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਇਹ ਜਗਤ ਭਾਅ ਜੀ ਹੋ ਗਏ ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਾਣੀ, ਧੀਆਂ, ਦੋਹਤੀ ਦੇ ਹਾਣੀ ਦੇ ਓਦੂੰ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਅ ਜੀ ਹੀ ਸੱਦਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦੀ ਅਪਣੀ ਰੀਝ ਵੀ ਕੁਝ ਬਣਨ-ਅਖਵਾਉਣ ਦੀ ਹੋਣੀ ਐ। ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ; ਏਅਅ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਨੇ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਏਅਅਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਾਲੀ ਤਕ। ਅਪਣਿਆਂ 'ਤੇ ਗਿਲੇ ਦੀ ਭਾਅ ਮਾਰਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਚੋਂ ਸੱਚਾਈ ਵੀ ਝਲਕਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਕਾਰਡ ਹੋਲਡਰ ਬਣ ਗਏ ਸੀ। ਘਰੋਂ ਮਿਲਦੇ ਜੇਬ ਖ਼ਰਚ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਜੋੜ-ਬਚਾ ਕੇ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਦਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਘਰਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸਭ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਲਾਡ ਪਿਆਰ ਵੀ। ਮਨ ਤਾਂ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਗਰੀਬ ਗੁਰਬਿਆਂ ਵੱਲ ਖਿੱਚੇ ਗਏ। ਇਸ ਮੋੜ ਦਾ ਕਾਰਣ ਭਾਅ ਜੀ ਅਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹਮਜਮਾਤੀ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸੀ। ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਹੀਨ ਪਰ ਗ਼ਰੀਬ ਜਮਾਂਦਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁੰਡਾ ਏਸ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਹੱਟ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਕੋਲ ਉਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਉਸੇ ਬੁਧਵੇ ਨਾਲ ਅਗਲੀ ਵਾਰੀ ਮੇਲ ਉਦੋਂ ਹੋਇਆ, ਜਦ ਓਹੀ ਜ਼ਹੀਨ ਮੁੰਡਾ ਸਫ਼ਾਈ ਸੇਵਕਾਂ ਵਾਲੇ ਕਪੜੇ ਪਾਈ ਕਿਤੇ ਝਾੜੂ ਫੇਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਬੁਧਵੇ ਨੂੰ ਅਣਜਾਣ ਸੁਆਲ ਪੁਛ ਬੈਠੇ ਕਿ ਉਹ ਸਕੂਲ ਆਉਣੋਂ ਕਿਉਂ ਹਟ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਜੁਆਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਈਆ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਿਲਾ ਉਹ ਅਪਣੇ ਭਰਾਤਾ ਡਾਕਟਰ ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਵਾਲੇ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸੀ।

ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਭਾਜੀ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਣਾਈਆਂ ; ਇਕ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਾਲੇ ਸੰਘਿਆਂ ਨਾਟਕ ਕਰਨ ਗਏ ਡਰਾਮੇ ਦੀ ਸਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇਖ ਪਰਖ ਰਹੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਲਾਗੇ ਬੈਠੇ ਕਿਸੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਅਪਣੇ ਚਿੱਤੋਂ ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ; ਸਰਦਾਰਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਕੰਜਰਖਾਨਾ ਈ ਆਂ, ਜਿੱਥੇ ਮਰਜੀ ਕਰ ਲੈ। ਖੈਰ ਨਾਟਕ ਹੋਏ। ਲੋਕਾਂ ਪਸੰਦ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹੀ ਬੰਦਾ ਫਿਰ ਭਾਅ ਜੀ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ; ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਹੀ ਗੱਲ ਸਮਝੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਕਮਾਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਦੂਜੀ, ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕੀਤੇ ਕਰਾਏ ਤੇ ਮਾਣ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਪੁੱਛਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ : ਏਅਅ, ਬਈ ਮੈਂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਤੀਕ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆਂ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਕਈ ਨਾਟ ਟੋਲੀਆਂ ਨੇ, ਅਪਣਾ ਅਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਸਸਤੀ ਕੀਮਤ ਤੇ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਨੇ। ਅਖ਼ੀਰ 'ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ 'ਤੇ ਮਾਣ ਹੈ, ਤੇ ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ 'ਤੇ। ਕੇਵਲ ਲਈ ਏਦੂੰ ਵੱਡਾ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਣਾ। ਤੀਜੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਵੱਧ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਕਿ ਜਦ 47 'ਚ ਇਸੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਟੜਾ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਨਗਨ ਕਰਕੇ ਜਲੂਸ

ਕੱਢਿਆ ਸੀ। ਕਿਹੜੇ ਸੁਆਬ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਹੇਠੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੱਬ ਜਾਣੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨੇਤਾ ਵੀ ਜਲੂਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਸ਼ੀਰਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ : ਬੰਦ ਕਰੋ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਕੱਪੜੇ ਉਤਾਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਤੁਰਾਂਗੀ। ਤੇ ਉਹ ਜਲੂਸ ਰੁਕ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਭਾਬੀ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ, ਮੈਂ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਕੁੜਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ਚ ਵਰਤਣ ਲਈ ਲੈ ਗਏ। ਓਥੇ ਰੋਲ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁੜਤੇ ਨੂੰ ਲਾਲ ਰੰਗ (ਲਹੂ) ਲਾ ਲਿਆਏ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਖਪੇ। ਰੋਣਹਾਰੇ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ, ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ। ਭਾਅ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ : ਤੂੰ ਇਕ ਕੁੜਤੇ ਨੂੰ ਰੋਈ ਜਾਨੀ ਐਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਏਧਰ ਲਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਓਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਤੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਲਾ ਕੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦੇ : ਤੁਹਾਡੇ ਭਾਅ ਜੀ ਸੋਸ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲ ਹੀ ਸਿਆਸਤ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ; ਜਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ।

ਭਾਅ ਜੀ ਨੇ ਸੀ ਪੀ ਆਈ ਚੋ ਸਿੱਧਾ ਛੜੱਪਾ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਚ ਜਾ ਮਾਰਿਆ। ਬਹੁਤੇ ਸੀਪੀਐੱਮ ਚੋਂ ਆਏ ਸੀ। ਵਜ੍ਹਾ ਸੀਪੀਆਈ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਸੀ। ਅੰਬਰਸਰ ਦਾ ਕੋਈ ਬਦਨਾਮ ਲੀਡਰ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨਾਲ ਸਟੇਜਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕਰੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਦੇ ਕੱਢੇ ਪਰਚੇ 'ਦਸਤਾਵੇਜ਼' ਰਾਹੀਂ ਨਵੇਂ ਰਾਹ ਤੁਰ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੁਖ਼ਬਰੀ ਕਰਕੇ ਵਰਿਆਮ ਸੰਧੂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਖਰੜਾ ਦੇਣ ਆਏ ਅਮਰਜੀਤ ਨੂੰ ਫੜਵਾਇਆ ਸੀ। ਮੁਖ਼ਬਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀ ਚ ਹੀ ਸੀ। ਭਾਅ ਜੀ ਨੇ ਮੁੜਕੇ ਉਸ ਮੁਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਾ ਲਾਇਆ। ਚੰਦਨ ਕੋਲ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਚ ਲਪੇਟਿਆ ਹੈਂਡ ਗਰਨੇਡ ਸੀ, ਇਸੇ ਗੱਲੋਂ ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਅਮਰਜੀਤ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤਕ ਮੁਆਫ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ 1975 ਚ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲੱਗ ਗਈ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਖੋਹ ਲਈ ਤੇ ਫੜ ਕੇ ਜੇਲ ਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ; ਇਹ 45 ਦਿਨ ਜੇਹਲ ਚ ਰਹੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ ਵੀ ਸੀ। ਟੌਹੜਾ ਭਾਅ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ : ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲ਼ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਹੈ, ਕਾਮਰੇਡ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਚ ਰਾਜ ਕਰ ਲੈਣਗੇ।

ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗੇੜੇ ਵੇਲੇ ਆਏ ਭਾਅ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ : ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਲਾਗੇ ਹੈ ਤਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਕੇਂਬ੍ਰਿਜ ਦਿਖਾਓ। ਭਾਅ ਜੀ ਦੇ ਕੇਂਬ੍ਰਿਜ ਕੰਨੈਕਸ਼ਨ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹਦੀ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਜੋਂ ਭੱਲ ਕਰਕੇ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਗੱਡੀਆਂ ਭਰਕੇ ਓਥੇ ਚਲੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਭਾਅ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਦੱਸਿਆ : ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਏਥੇ ਪੜ੍ਹਨ ਆਏ ਸੀ। ਭਾਅ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਟੀਮ ਨਾਲ ਸੀ, ਭਾਬੀ ਜੀ, ਵੱਡੀ ਧੀ, ਕੇਵਲ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ। ਬਾਕੀ

ਸਾਰੇ ਬੋਟਿੰਗ ਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਭਾਜੀ ਲਾਗਲੇ ਕਾਲਜ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਫਿਰ ਬੈਠਿਆਂ-ਬੈਠਿਆਂ ਸਮਤਾ ਲਈ ਲੇਖ ਲਿਖ ਲਿਆ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਫੇਰੀ ਸਮੇਂ, ਭਾਜੀ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹੇ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਸੀਂ ਭਾਅ ਜੀ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਪਰੋਗਰਾਮ ਕਰਵਾ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਲੈ ਆਉਂਦੇ। ਮੇਰੀ ਧੀ ਲਗਾਤਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਰਾਮੇ ਦੇਖ ਦੇਖ ਇਕ ਦਿਨ 'ਕੱਲੀ ਬੈਠੀ ਨਾਟਕ 'ਟੋਏ' ਵਿਚਲੇ ਡਾਇਲਾਗ ਬੋਲੇ : ਮੈਂ ਟੋਏ ਚ ਡਿੱਗ ਪਈ ਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਟੋਏ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢੋ ; ਮੈਂ ਟੋਏ ਚ ਡਿੱਗ ਪਈ ਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਟੋਏ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢੋ। ਜਸਬੀਰ ਤੇ ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਲੋਟ ਪੋਟ ਹੋਈ ਜਾਵੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਕਿਹਾ : ਭਾਅ ਜੀ ਅਗਲੀ ਵਾਰੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗੁੱਗੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਐਕਟਰ ਏਥੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਅ ਜੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਏ ਤੇ ਭਾਬੀ ਜੀ ਬਹੁਤ ਹੱਸੇ।

ਭਾਅ ਜੀ ਨੇ ਹਰਪਾਲ ਬਰਾੜ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ : ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੇ ਪੱਗ ਹੈ, ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨ ਦਿਓ। ਅਪਣੇ ਭਾਵੁਕ ਅੰਦਾਜ਼ 'ਚ ਪੰਜਾਬ ਚ ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ, ਉਲਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਏ, ਕਿਛੁ ਕਹੀਏ ਵਾਲੀ ਬਾਤ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤੰਗੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਮਿਥੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਲੈ ਜਾਂਦੇ।

ਜਦੋਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਲੀਡਰ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਗੁਰੂ ਏਸ ਗੱਲ ਤੇ ਹੀ ਟੇਕ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਨਕਲਾਬ ਆ ਗਿਆ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਚ ਵਸਦੇ ਰਹੇ। ਗ਼ਰੀਬ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪੈਖਾਨੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣਾ ਦੱਸਦੇ ਸੀ ਤੇ ਓਹਦਾ ਇਲਾਜ ਵੀ ਬੜਾ ਸੌਖਾ ਸੀ। ਓਸ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ। ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਵਜੋਂ ਸਮਝਦੇ-ਦੱਸਦੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਤ ਮੁਤਾਬਕ ਅਪਣਾ ਅਪਣਾ ਹੱਲ ਸੋਚਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸੀ।

ਭਾਅ ਜੀ ਨੂੰ ਭਾਬੀ ਜੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਆਸਰਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਏਨਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਡਰਾਮਿਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪਾਰਟ ਮਰਦ ਹੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਨਾਲ ਤੋਰਿਆ। ਫਿਰ ਦੋਹਾਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਐਕਟਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜ ਵੀ ਲੈਂਦੇ : ਭਾਅ ਜੀ ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ, ਸਾਡਾ ਨੰਬਰ ਤਾਂ ਕੱਟਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ ਫਿਰ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਸਕਰਾ ਦਿੰਦੇ। ਧੀਆਂ ਮੰਨਦੀਆਂ ਨੇ ਕਿ ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਦੋਵੇਂ ਭੈਣਾਂ ਹਾਂ, ਪਰ ਭਾਅ ਜੀ ਅਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਕਰ ਗਏ ਨੇ। ਭਾਅ ਜੀ ਦੀ ਦੋਹਤੀ, ਨਾਦੀਆ ਨੂੰ ਅਪਣੇ ਨਾਨੇ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਾ ਹੁਣ ਵਧੇਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ, ਓਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ : ਬੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਫੋਟੋਆਂ ਨੇ, ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ 84 ਚ ਪੰਜਾਬ ਗਿਆ ਤਾਂ ਭਾਅ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਏ। ਮੈਂ ਜਗੀਰ ਜੋਸਣ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਹਨੇ ਅਪਣੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਛਪਾਉਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਤੈਨੂੰ ਭਾਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆਉਨਾਂ। ਉਹ ਔਖੇ ਡਾਢੇ ਦਿਨ ਸੀ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਘਾਣ ਬੱਚਾ ਘਾਣ। ਜਦੋਂ ਤਾਈਂ ਅਸੀਂ ਪਹੁੰਚੇ, ਭਾਅ ਜੀ ਹੋਰੀਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਹਰਸਲਾਂ ਚ ਰੁੱਝਣ ਵਾਲੇ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਾ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ : ਅੱਜ ਏਅਅਨਾਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਰਿਹਰਸਲ ਕਰਵਾਓ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ : ਤੁਸੀਂ ਰਿਹਰਸਲ ਕਰੋਂ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਫਿਰ ਤੁਰ ਆਉਨੇ ਆਂ। ਅਸੀਂ ਓਨਾ ਚਿਰ ਜਗੀਰ ਦੇ ਜਾਣੂੰਆਂ-ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਓਥੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਗਰਮ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ। ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀਆਂ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀਆਂ। ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਗ਼ਲਤ ਥਾਂ 'ਤੇ ਗਏ ਆਂ। ਅਸੀਂ ਛੇਤੀ ਮੋੜੇ ਪਾ ਲਏ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਭਾਅ ਜੀ 'ਕੱਲੇ ਆਏ, ਕਨੇਡੇ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਨੱਬੇ ਦੇ ਏੜ ਗੇੜ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਵਲੈਤ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਸਟੇਅ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹੇ। ਇਕ ਹੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਤੇ ਓਹ ਅਸੀਂ ਹੀ ਕੀਤੀ। ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਢਹਿ ਕੇ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਭਾਅ ਜੀ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲੇ : ਇਹ ਕੋਈ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈ ਕਰਨੀ ਸੀ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਜਾ ਕੇ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਕਹਿੰਦੇ : ਮੇਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਲ ਬੜਾ ਮੋਹ ਏ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਭਾਅ ਜੀ ਸਵੇਰੇ ਏਅਰਪੋਰਟ ਜਾਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲੀ ਪਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਜਸਬੀਰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੇਟ ਹੋਣ ਦਾ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਸੀ ; ਘਾਬਰ ਗਏ। ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਏਧਰ ਓਧਰ ਫਿਰਨ ਲੱਗੇ – ਕਵੈਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਘਰੋਂ ਤੁਰਨ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਫਿਰ ਸਹਿਜ। ਕਾਰ ਚ ਜਾਂਦਿਆਂ, ਫਿਰ ਸਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਬਰਾਬਰੀ, ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ। ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਉਠਣ ਦੇ ਮਸਲੇ।

ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਸੀਰੀਅਲ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਏਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਟੀਵੀ ਵਾਲਾ ਸਵਿਤੋਜ ਅਪਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਸੀਰੀਅਲ ਹੀ ਮੰਨਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕਹਿੰਦਾ : ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿਓਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਘਰ-ਘਰ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਕਵਿਤਾ ਇਹਦੇ ਮੋਹਰੇ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਆ। ਲੋਕ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਗੇ, ਮੈਂ ਇਹ ਸੀਰੀਅਲ ਬਣਾਇਆ ਨਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਵਿਤੋਜ ਕਵੀ ਵੀ ਸੀ। ਨਾਲੇ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਹਾਸੇ ਠੱਠੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਦਾ। ਭਾਅ ਜੀ ਇਸ ਕਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਖੇਲਦੇ ਰਹੇ ਸੀ ਪਰ ਟੀ ਵੀ ਸੀਰੀਅਲਾਂ ਨੇ ਭਾਅ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕਈ ਬੀਬੀਆਂ, ਨਾਟਕ ਕਰਨ ਗਏ ਭਾਅ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸਮਝ ਕੇ ਦੁਆਨੀ-

ਚੁਆਨੀ ਮੱਥਾ ਵੀ ਟੇਕ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸੀ।

ਭਾਅ ਜੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦਲੀਪ ਕੁਮਾਰ, ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ, ਮਨਮੋਹਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਰਗੇ ਬੰਬੱਈਆਂ ਫ਼ਿਲਮੀ ਜੱਗ ਦੇ ਮਹਾਰਥੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਵਜਾਹ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਦੀ ਮਾਣ ਮਰਿਯਾਦਾ ਹਿੱਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੋ ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੁੱਖ ਟੇਕ ਪਿੰਡਾਂ ਚ ਨਾਟਕ ਕਰਨ ਤੇ ਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਣ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਥੀਏਟਰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਸੁਨੇਹਾ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ। ਨਾਲੇ ਭਾਅ ਜੀ ਖ਼ੁਸ਼ ਨਾਲੇ ਦਰਸ਼ਕ।

ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਆਏ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਤੀਕ ਦੋਵੇਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਭਾਵਾਂ ਵੀ 'ਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸੀ। ਵਲੈਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਰੋਗਰਾਮ ਬਹੁਤ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੁਰਨਾ ਸੀ, ਭਾਅ ਜੀ ਤਲਖ਼ੀ ਚ ਹੱਥ ਉਪਰ ਕਰਕੇ ਬੋਲੇ : ਏਅਅ ਜਿਹੜੇ ਖਰੜੇ ਨੇ ਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸੂਟਕੇਸ ਚ ਪੈਕ ਹੋਣਗੇ, ਬਾਕੀ ਸਮਾਨ ਜਗ੍ਹਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਹੀ ਜਾਏਗਾ। ਸੱਭ ਆਏ ਹੋਏ ਘਾਬਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਵੀ ਗੁਸੇ ਹੋਏ। ਅਸੀਂ ਭਾਅ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਹਾਂ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਵੀ ਜਾਣੂੰ ਹੀ ਸਨ। ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਥੋੜ੍ਹ ਚਿਰਾ ਉਬਾਲ ਛੇਤੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਸਭ ਨਾਰਮਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਜਸਬੀਰ ਤੇ ਮੈਂ ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਚ ਲੈ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਤਾਂਈ ਅਸੀਂ ਮੁੜ ਕੇ ਆਏ ਸਭ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਭਾਅ ਜੀ ਹੋਰੀਂ ਆਪ ਤਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਸੀ, ਭਾਬੀ ਹੋਰੀਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਇਕ ਵਾਰ ਦੱਸੀ ਵੀ। ਬਈ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪੋਰਟ ਕਰਦੇ ਆਂ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣਾ ਗੁੱਭ-ਗਲ੍ਹਾਟ ਕੱਢ ਲਿਆ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਅ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ 1974-75 'ਚ ਕੀਤੇ ਹੋਣੇ ਨੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਨਕੋਦਰ ਕਾਲਜ ਅਪਣੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਸੀ - ਇਹ ਲਹੂ ਕਿਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਵ ਕੂੜੇ ਤੁਟਿ ਪਾਲਿ। ਉਦੋਂ ਭਾਅ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਜਤਿੰਦਰ ਕੌਰ ਅਰੋੜਾ ਹੋਰੀਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸੀਨੀਅਰ ਆਰਟਿਸਟ ਕੰਮ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਕਾਲਜ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਵਰਗੀ ਨਾਟ ਮੰਡਲੀ ਚ ਆਪ ਰੋਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਨਾਟਕ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, ਕਲਾ ਤਾਂ ਏਦਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਚ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਚੜ੍ਹਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੇ। ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਆਏ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋ ਗਏ ਸਾਂ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਚ ਸਾਡਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਭਾਅ ਜੀ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ। ਸੰਗ-ਸੰਗਾਅ ਚ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਚੇ ਕੱਢੇ। ਮੈਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਭੇਜੀਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਛਾਪੀਆਂ। ਤਰਜਮੇ ਛਾਪੇ। ਨੇੜ ਵਧਿਆ। ਵਲੈਤ ਆ ਜਾਣ 'ਤੇ ਰਾਬਤਾ

ਵਧਿਆ। ਭਾਅ ਜੀ ਦੇ ਆਖੇ ਮੈਂ ਲੋਕ ਸੱਥ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪ ਰੀਝ ਨਾਲ ਛਾਪੀ। ਸਮਤਾ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ।

ਮੇਰੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੀ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਹਰ ਪੱਗ ਵਾਲੇ ਸਿਆਣੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਹੀ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਆਈਆਂ ਨੇ। ਭਾਅ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਡਰਾਮੇ ਵਾਲਾ ਬਾਬਾ। ਅਜੇ ਵੀ ਘਰ ਜਦੋਂ ਗੱਲ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਇਹ ਡਰਾਮੇ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਹੀ ਆਖਕੇ ਸਿਆਣ ਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਗੇੜੀ ਵੇਲੇ ਭਾਬੀ ਜੀ ਪੁੱਛਦੇ : ਨਿੱਕੀਆਂ ਦੇ ਕੀ ਹਾਲ ਨੇ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਜੀ ਹੁਣ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਫੜਕੇ ਫ਼ਿਕਰ ਚ ਭਾਬੀ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ : ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ? ਮੈਂ ਠਰੰਮ੍ਹੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ : ਹੁਣ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਨੇ।

ਪੰਜਾਬ ਜਦੋਂ ਵੀ ਜਾਣਾ, ਤਾਂ ਭਾਅ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮਿਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕ ਕਰਦਿਆਂ ਲਾਗੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਆਏ ਹੋਣਾ। ਮੈਂ ਓਥੇ ਮਿਲ ਲੈਣਾ। ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਕਿਤਾਬ 'ਮੇਰੇ ਅਪਣੇ' ਛਪੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਕਸਦ ਦੋ ਸੀ। ਭਾਅ ਜੀ-ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਤੇ ਕਿਤਾਬ ਲੈਣੀ। ਨਾਲੇ ਮੁੰਝ ਬਗੜ ਨਾਲੇ ਦੇਵੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ। ਐਤਕੀਂ ਮੈਂ ਧਾਰ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਪਣਾ ਮਨਸ਼ਾ ਦੱਸਿਆ ਤਾਂ ਭਾਬੀ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ : ਆਓ ਆਓ, ਤੁਹਾਡੇ ਭਾਅ ਜੀ ਹੁਣ ਘਰ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਜਦ ਮਰਜ਼ੀ ਆ ਜਾਓ। ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਫਿਰ ਦੱਸਿਆ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ : ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਹੀ ਆ ਜਾਓ। ਭਾਜੀ ਨੂੰ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਗਿਰਦਾਂ ਇਸ਼ਨਾਲ ਕਰਾ ਕੇ, ਕਪੜੇ ਪੁਆ ਕੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਹਬ-ਸਲਾਮ ਕੀਤੀ। ਭਾਜੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਤਪਾਕ ਨਾਲ ਮਿਲੇ। ਬਹੁਤ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਏ। ਰਾਜ਼ੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਭਾ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸੰਗੀਆਂ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ : ਇਹ ਹੁਣ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੁੱਛਣਗੇ ; ਅਸੀਂ ਵੀ ਕੋਈ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ! ਮੈਂ ਭਾਅ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਬੜੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਏ। ਕਹਿੰਦੇ : ਮੈਂ ਏਅਅਸ ਕਿਤਾਬ ਤੇ ਪਰੋਗਰਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਅਨਾਂ ; ਏਅਅ ਜੋ ਸੋਲਾਂ ਸਤਾਰਾਂ ਚੈਪਟਰ ਨੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛੇ ਜਾਨਗੇ। ਹੋਰ 'ਲੋਗ' ਕਿਤਾਬ ਬਾਰੇ ਅਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸਣਗੇ। ਮੈਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਘਾਟ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਪਾਈ। ਇਹ ਸਹਿਜ ਚ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਹਿਲਾਉਂਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦੇ : ਅਗਲੀ ਵਾਰੀ ਆਓ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਲਦੀ ਪਤਾ ਦੇਨਾ। ਮੈਂ ਆਪੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ, ਸਾਅਡੇ ਕੋਲ ਅਜੇਅਅਹਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਹੈ ਵੇ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਟੋ ਲੈਂਦਿਆਂ ਦੇਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਭਾਅ ਜੀ ਦੇ ਕੁੜਤੇ ਦੇ ਬਟਨ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ; ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬਟਨ ਬੰਦ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਹੋਰ ਫ਼ੋਟੋ ਖਿੱਚੀਆਂ। ਅਜੇ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਪਰ ਬਾਤ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕੰਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣਨਾ ਹੋਰ ਘੱਟ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸਾਰੀ ਹਯਾਤੀ ਭਾਅ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਅਪਣਾ ਸਰੀਰ ਬਹੁਤ ਕਰੂਰਤਾ ਨਾਲ ਵਾਹਿਆ। ਮਹੀਨੇ ਚੋਂ ਵੀਹ-ਵੀਹ ਪੱਚੀ-ਪੱਚੀ ਦਿਨ ਦੂਰ-ਨੇੜੇ ਨਾਟਕ ਕਰਨੇ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਦਿਹਾੜੀ ਚ ਦੋ ਦੋ ਥਾਂਈ ਵੀ ਜਾਂਦੇ। ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਝੋਲੇ ਲੱਦੇ ਵੀ ਹੋਣੇ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਚ ਸਫ਼ਰ ਵੀ ਬੱਸਾਂ 'ਚ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਰਿਹਰਸਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਵਿਚ-ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਚ ਵੀ ਜਾਣਾ। ਪਰਚਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਛਾਪ ਛਪਾਈ। ਨਾਟਕ, ਲੇਖ ਲਿਖਣੇ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਫੇਰੀਆਂ – ਓਥੇ ਦੀ ਨੱਠ ਭੱਜ। ਮਿਲਣ-ਗਿਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਆਓ ਭਗਤੀ ਵਰਤਾਓ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਚ ਡਿਸਿਪਲਨ ਚ ਰਤਾ ਢਿੱਲ ਨਾ ਆਉਣ ਦੇਣੀ। ਭਾਅ ਜੀ ਨੂੰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਤਲਖ਼ੀ ਚ ਆਇਆਂ ਮੈਂ ਵੀ ਦੇਖਿਆ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਭਾਅ ਜੀ ਸ਼ਾਂਤ, ਖ਼ੁਸ਼ ਤੇ ਹਸਮੁੱਖ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਪਣਾ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਨਲ ਭਾਈ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਸਾਂ। ਕਰਨਲ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵਿਚੇ ਟੋਕ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ : ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਤਾਂ ਮੈਥੋਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਾਂ ; ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਪਰ ਉਹ ਅਪਣੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ ਬਣ-ਠਣ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਦੰਨੀ ਹੈ। ਭਾਅ ਜੀ ਹੋਰਾਂ ਤਾਂ ਅਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸਾਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖਾਣ-ਪੀਣ ਵੀ। ਵਲੈਤ 'ਚ ਅਕਸਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੀਅਰ ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਵੀ ਵਰਤੀ-ਵਰਤਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਭਾਅ ਜੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਕਈ ਕਲਾਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਘੁੱਟ ਘੁੱਟ ਲਾਉਣਾ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਲੁਕ ਲੁਕ ਕੇ ਹੀ ਪੀ ਸਕਦੇ ਸੀ। ਪੀ ਲੈਂਦੇ, ਝਕਦੇ ਝਕਦੇ। ਭਾਅ ਜੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਿਸੇ ਅਣਸੁਖਾਵੀਂ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਚੌਕਸੀ ਰੱਖਦੇ।

ਕਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਜੀ ਕਿਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ : ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਅਸੀਂ ਮਨ ਦੇ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਹੋਰ ਏਨੇ ਬੰਦੇ ਪਏ ਮਰਦੇ ਨੇ ਰੋਜ਼, ਅਸੀਂ ਵੀ ਮਰ ਜਾਂਗੇ ; ਪਰ ਕੰਮ ਤੇ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਅਸੀਂ। ਭਾਬੀ ਜੀ ਹੱਸਦਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੰਦੇ : ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਬਈ ਜੇ ਮਰੀਏ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਮਰੀਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਾਲੇ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਜਾਨ ਜੋਖਮ ਚ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ – ਕਈ ਵਾਰੀ ਦਿਨ 'ਚ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਮੈਤੀ ਭਾਅ ਜੀ ਘਰ ਤਾਂ ਬਹਿ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੇ। ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਜਿਹੋ ਜਿਹ ਹਾਲਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੀ, ਓਹ ਘਰ ਆ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਮਾਰ ਸਕਦੇ ਸੀ-ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ, ਚੁਣ ਚੁਣ

ਕੇ। ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਵੀ ਸੀ, ਘਾਤਕ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੇਵੇਵਾਲੇ ਦਾ ਕਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਹੋਰ ਕਈ ਕਾਮਰੇਡ ਮਾਰੇ ਸੀ।

ਸਾਡਾ ਇਹ ਬਾਬਾ ਬੜਾ ਦਬੰਗ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਡੁੱਕਰ ਦੇ, ਦਬੱਲ ਕੇ ਬੋਲਿਆ। ਪੰਚਮ ਸੁਰ ਚ। ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵੀ, ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ, ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਵੀ, ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਚ ਵੀ ਤੇ ਹੋਰ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਵੀ। ਹੱਕ ਸੱਚ ਲਈ, ਭਲੇ ਲਈ, ਇਨਕਲਾਬ ਲਈ ਤੇ ਇੱਛਤ ਯਥਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵੀ। ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲੱਗੀ ਵੇਲੇ ਵੀ, ਖ਼ਾਲਿਸਤਾਨੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਵੇਲੇ ਵੀ ਤੇ ਸਾਂਵੇਂ ਸਮਿਆਂ ਚ ਵੀ। ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੋਲੀ ਗਿਆ, ਨਾ ਜਰਕਿਆ, ਨਾ ਲਿਫਿਆ – ਆਖ਼ਰੀ ਸਾਹਾਂ ਤੱਕ।